

AMARTYA SEN'İN KAPASİTE YAKLAŞIMI

Fahri SEKER*

ÖZ

Bu çalışmada incelenen kapasite yaklaşımı, sosyal alternatiflerin değerlendirilmesinde klasik refahçı kısıtlamalara dikkat çekmektedir. Ekonomik karar birimleri olarak sahip olduğumuz eylem özgürlüğü, bize sağlanan toplumsal, siyasal ve iktisadi fırsatlar tarafından kaçınılmaz biçimde sınırlanır ve kısıtlanır. Kapasite yaklaşımı, özellikle iktisadi fırsatlar, siyasal özgürlükler, toplumsal imkânlar, şeffaflık güvenceleri ve koruyucu güvenliğini kapsayan bazı önemli araçsal özgürlükler arasındaki roller ve bağlantılar üzerinde yoğunlaşır. Diğer taraftan bir kişinin kapasitesi, o kişinin başarması mümkün olan alternatif işlev bileşimlerini ifade eder. Bu bakış açısından bir toplumun başarısı esas olarak temel kapasitelere göre değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Amartya Sen, Refah Teorisi, Kapasite Yaklaşımı.

AMARTYA SEN'S CAPABILITY APPROACH

ABSTRACT

Capability approach that this work tries to examine outlines the limitations of classic welfare viewpoint in evaluating social alternatives. The freedom of agency that we individually have is inescapably qualified and constrained by social, political and economic opportunities that are available to us. Capability approach concentrates particularly on the roles and interconnections between certain crucial instrumental freedoms, including economic opportunities, political freedoms, social facilities, transparency guaranties, and protective security. However, a person's capability refers to the alternative combinations of functionings that are feasible for her to achieve. In this view, the success of a society is to be evaluated primarily by substantive capability.

Key Words: Amartya Sen, Welfare Theory, Capability Approach.

GİRİŞ

Ortodoks refah ekonomisine karşı en güçlü çağdaş eleştirilerden biri, Amartya Sen'in "kapasite yaklaşımı"dır¹. Kapasite yaklaşımı daha çok liberal bir perspektif içinde düşünülmesine ve uygulamalı çalışmaların bu yönde yapılmasına karşılık, Sen'in bu yaklaşımı faydacı liberal adalet teorilerine karşı geliştirilen en ciddi eleştiri niteliğindedir (Alexander, 2008:1). Arrow'a göre de, klasik refah ekonomisinin önermeleri, faydayı temele alan refahçı terimlerle ifade edildiği için, bu konunun fayda dışındaki birçok boyutu ihmal edilmektedir. Sen, geliştirmiş olduğu kapasite yaklaşımıyla klasik refahçı önermelerin bu tür basitleştirici sınırlamalarına köklü eleştiriler getirerek önemli açılımlar sağlamıştır (Arrow, 1995: 7).

Kapasite yaklaşımının, yerleşik/ortodoks refah teorisine köklü bir eleştiri olduğunu Sen, kendi ifadesiyle şöyle açıklar: "Gelir ve servet yerine, hayat kalitesi ve temel özgürlükler üzerine odaklanılması, yerleşik iktisat geleneklerinden (the established traditions of economics) bir ayrılma olarak değerlendirilebilir ve aslına bakılacak olursa öyledir" (Sen, 1999: 24). Sen'e göre "modern refah iktisadının standart önermeleri (the standart propositions of modern welfare economics), bir taraftan kişisel çıkara dayalı davranışa, bir yandan da toplumsal başarının fayda temelli bir kritere göre değerlendirilmesine dayanır" (Sen, 1990: 30). Kapasite yaklaşımının geleneksel ortodoks yaklaşımları eleştirisi de tam da bu iki noktada gerçekleşir: Faydacılık ve homo economicus. Sen, refah iktisadının esas aldığı faydacı felsefeye dayanan "kendi çıkarını maksimize eden insan" tipini temel eleştiri noktası olarak seçer. Bu anlamda Sen, ortodoks yaklaşımların temel köşe taşı yerinden oynatmış olarak kabul edilebilir. Sen'e göre, içine sıkıştırılmış küçük bir kutucuğun sınırları içinde bir yargıya varmanın kriteri Pareto optimumuyken ve ekonomik tercihlerin tek temeli kişisel çıkara dayalı davranış (self-seeking behavior) olarak görülürken, refah iktisadında ilginç bir şey söylemenin olanağı aşırı derecede düşüktür (Sen, 1990: 32).

Aslında çok geniş ve eski bir araştırma programının uzantısı olarak değerlendirilen kapasite perspektifinin ilk işaretleri Amartya Sen'in, Joan Robinson ve Piero Sraffa gibi ünlü Cambridge hocalarının danışmanlığında hazırladığı "Seçim Teknikleri (Choice of Techniques)" konulu doktora tezinde görülmektedir (Basu vd., 1995:1). Sen, tercih ve seçim tekniği konusunun uzantısı olarak, ekonomik karar birimlerinin tercihlerini, "fayda temelli maksimizasyon teknikleri" değil, daha geniş kapsamlı "kapasite temelli analiz" yoluyla tespit edilmesi gerektiğini savunmaktadır.

Diğer taraftan, Amartya Sen'in 1970'de yayınlanan, *Kolektif Seçim ve Sosyal Refah (Collective Choice and Social Welfare)* adlı eseri, bu konuda zirve olarak kabul edilmektedir. Aynı zamanda kitabın uyandırmış olduğu geniş ilgi sayesinde birçok iktisatçı, bu konu üzerinde çok sayıda araştırma ve inceleme-

* Dr., E-mail: fahriseker@hotmail.de

ler yapmıştır (Basu vd., 1995: 1). Sen'in refah iktisadında geliştirdiği, devrim niteliğindeki “kapasite yaklaşımı”, daha genel anlamda kalkınma etiği (development ethics) diye adlandırılan yeni bir disiplinin içinde değerlendirilebilir. Bu araştırma kapsamında ele alınan kalkınmanın etik boyutu, insanın evrensel temel ihtiyaçlarının belirlenmesini ve bu ihtiyaçların karşılanmasını sağlayacak “kapasite”nin geliştirilmesini içermektedir (Goulet, 1997: 1166).

Amartya Sen kapasite yaklaşımını geliştirirken, yerleşik refah teorisine karşı en ciddi eleştiriyi, kendi çıkarımı/faydasını maksimize eden “rasyonel insan” varsayımını hedef alarak yapmıştır. O'na göre, bir kimlik sahibi olarak karar birimleri (agency)² seçimlerini, sadece basit çıkar ve fayda hesaplarına göre değil, kimliğini oluşturan diğer faktörleri de dikkate alarak yapmak zorundadır. Ona göre, “Ne yapmalıyım?” ya da “Hangi karar benim hedeflerimi gerçekleştirir?” şeklindeki soruların cevapları, sadece faydacı ve “sonuççu (consequentialist)” refah yaklaşımıyla çözülemeyecek kadar karmaşık bir analizi gerektirir (Sen, 2007: 36-37). Burada dikkat edilmesi gereken önemli bir husus, Sen'in homo economicus veya “rasyonel maksimumlaştırıcı” insan modelinden daha çok, maksimumlaştırmaya konu olan şeyin sadece “fayda”dan ibaret olarak kabul edilmesidir. Hatta bunun da ötesinde “fayda”nın sadece gelire veya bu gelire elde edilen “mal sepeti”ne indirgeniyor olması asıl eleştiri konusudur. Bunun için Sen, ajans (agency, özne, karar birimi) kavramını tekrar eski anlamında kullanmak istemiştir.

Bir “özne (agency)” olarak insan, vatanını savunduğu için mutluluk duyabilir ancak, bu davranışının sonucuna bakılarak insanın sadece “mutluluk peşinde koşma” güdüsüyle hareket ettiği söylenemez. “Özne olma yönü” ile “refah yönü” birbirini destekleyebilir ancak biri diğerine indirgenemez (Sen, 1990: 43-44). Ekonomik karar birimlerini gerçek kimlik sahibi olarak kabul eden özne yaklaşımı, insana daha geniş bir açıdan bakar; buna, kişinin olmasını umduğu şeyler ve bu tür amaçları oluşturma ve bunları gerçekleştirme kapasitesi dahildir (Sen, 1990: 59).

Sen'in faydacı teorileri eleştirisinde hedef aldığı en önemli konulardan bir diğeri de, “Pareto Optimumu”dur. Sen, Pareto Optimumu'nun kuramsal geçerliliğini reddetmemekle birlikte, eleştirisini yerleşik refah teorisinin temellerine kadar götürür. Sen'e göre refah ekonomisi, kendini etik dışında tutması ve faydanın bireyler arasında karşılaştırmasından vazgeçmesi nedeniyle çok büyük bir içerik fakirleşmesi yaşamıştır (İnsel, 2000: 6).

Sen, kapasite yaklaşımıyla yukarıda sözü edilen sorunlara ortodoks yerleşik iktisatçılar tarafından da kabul edilen köklü eleştiriler ve çözüm önerileri geliştirmiştir. Temelde, faydacı yaklaşıma alternatif bir yaklaşım olarak ele alınan kapasite yaklaşımının incelendiği bu çalışmada, araştırma yöntemi olarak öncelikle Sen'in bu konuyla ilgili temel eserlerine başvurulmuş ve çok farklı

konularla ilişkili olan “kapasite yaklaşımı” konusu, bu eserlerin içinden günışığına çıkarılmaya çalışılmıştır. Aynı zamanda, Amartya Sen ve kapasite yaklaşımı hakkında oluşmuş literatür de, ikincil kaynaklar olarak değerlendirilmiştir.

Yukarıda değinilen konulara paralel olarak makalenin ilk bölümünde, “kapasite kavramı” genel hatlarıyla tanımlanıp, temel açıklamalar yapılacak ve daha sonra kapasite yaklaşımı ile faydacı yaklaşım arasındaki en önemli farkı teşkil eden, “kişilerarası karşılaştırılabilirlik” konusu işlenecektir. Ardından, bireyler arasındaki farklılıklardan kaynaklanan “refah” ve “kapasite” düzeyleri incelenecektir. İkinci bölümde, yine bu konu ile bağlantılı şekilde, sahip olunan gelir ve kaynakların, kapasite düzeyine bağlı olarak, kişinin özgür seçimleri üzerinde etkisi araştırılacak ve bunun ardından, kapasite yaklaşımı yoluyla “sosyal tercih”lerin belirlenmesi sorunu ele alınacaktır. Son olarak, gelir yoksulluğu ve kapasite yoksunluğu arasındaki ilişkiler incelenecektir.

I. KAPASİTE KAVRAMI, FARKLILIKLAR VE KARŞILAŞTIRMALAR

Amartya Sen'in kapasite araştırma programı, çok boyutlu bir incelemeyi gerektirir. Esas olarak kapasite yaklaşımı, yerleşik iktisat teorisinin varsayımsal değerlendirmelerin yetersizliğini ortaya koymaktadır. Bu amaçla, mevcut analiz teknikleri dışlanmadan, yeni tekniklerin kullanılması yönünde çalışmalar yapılmaktadır. Faydacı yaklaşımın gerçek hayatı açıklamakta zorlandığı yerlerde kapasite yaklaşımı, daha karmaşık ve fakat daha gerçekçi bir şekilde çözüm önerileri sunmaktadır.

Aşağıda ilk olarak kapasite kavramı ve kapasite yaklaşımının refah iktisadında önemli bir eksikliği dolduran yönü olarak “kişilerarası refah karşılaştırmaları” açıklanacaktır. Daha sonra, kişilerarası karşılaştırma imkânı ile birlikte, farklı kapasite ve özelliklere sahip kişilerin aynı gelire sahip olsalar bile farklı refah düzeylerine sahip olup olmadıkları konusu tartışılacaktır.

A. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Kapasite (Capability), en geniş anlamıyla bir işi yapabilme yeteneğine sahip olmaktır. Okuyabilme, konuşabilme, bisiklet sürebilme, yürüyebilme gibi çok sayıda becerinin bir kişideki varlığı, bireyin kapasitesinin sınırlarını belirler. Ancak Sen, kapasite kavramını biraz daha sınırlandırarak onu “değer verilen işlevleri (functionings) başarabilme kabiliyeti” olarak ifade eder (Sen, 1992: 49).

Bu noktada, değer vermek ve arzulamak arasındaki ince ayrımı ortaya koymak gerekmektedir. Başka bir ifadeyle karar birimlerinin tercihleri “değerli olduğu için mi yoksa arzu edildiği için mi önemlidir” sorusunu açıklığa kavuşturmak gerekir. Ortodoks yaklaşımın “madem arzu edilip tercih edilmiştir, o halde değerlidir” önermesine karşılık, “seçimlerin içsel değeri” üzerinde tartış-

ma açılması gerekmektedir. Mises'e göre bir nesneyi arzu etmemizin ya da istememizin sebebi onun kabul edilebilir ya da iyi olması değildir; onu istediğimiz ya da arzuladığımız için kabul edilebilir ya da iyi olduğunu söyleriz (O'Neill, 2001: 72). Bu konu bağlamında, Sen'e göre, değer ve arzunun önceliği iki farklı şekilde ortaya çıkar:

- a) x 'e değer veriyorum ve bundan dolayı onu arzuluyorum.
- b) x 'i arzuluyorum ve bundan dolayı ona değer veriyorum.

Birinci önerme, kapasite yaklaşımındaki “eyleyen insan (agency)” varsayımına dayanırken, ikinci önerme, “faydacı” felsefenin “pasifist insan tipolojisi”ne atıfta bulunur (Sen, 1985: 32).

Sen'in yaklaşımında kapasite, bir “değer ölçüsü” niteliği taşımaktadır. Faydacılığın faydayı ölçü birimi olarak almasına karşılık, Sen'in yaklaşımında “kapasite düzeyi” değer ölçüsü olarak alınır ve bu nedenle doğal olarak amaç, faydayı artırmak değil, nihai olarak kapasiteyi artırmak olacaktır. Başka bir ifadeyle araçlar (gelirler, kaynaklar gibi) yerine bu araçlarla amaçlara (uzun ve sağlıklı bir hayat, insanca yaşama şartları gibi) ulaşıp ulaşılmadığı sorusu dikkate alınmak zorundadır.

Sen'e göre kapasite artırıcı dört temel araçsal özgürlük vardır. Birincisi iktisadi fırsatlar olarak ve kişilerin serbestçe ekonomik faaliyetlerde bulunmasını sağlayacak olan ekonomik özgürlüklerdir. İkincisi siyasal özgürlüklerdir; bu anlamda demokratik yönetimlerde kişilerin serbestçe yönetime katılma özgürlüğü en önemli kapasite artırıcı özgürlükler olarak değerlendirilir. Üçüncü olarak, toplumsal fırsatlardan ve kamusal hizmetlerden yararlanabilme özgürlük ve kapasitesidir. Devletin ücretsiz eğitim hizmetlerine rağmen, kız çocuklarının okuyamaması, okuma özgürlüğünden mahrumiyet olarak kapasite eksikliğini gösterir. Dördüncü araçsal özgürlük ise, bilgilendirilme ve bilgiye ulaşabilme anlamında şeffaf bir toplumsal yapının bulunmasıdır. Sen'e göre bu şeffaflık güvencesi ancak özgür bir basınla mümkün olabilir. Beşinci ve son araçsal özgürlük ise kişinin korunma ve kollanma hizmetleri olarak “koruyucu güvenlik” imkânlarına sahip olmasıdır (Sen, 1999: 10).

Sen'e göre kapasitelerdeki artış bir taraftan özgürlükleri artırırken diğer taraftan özgürlüklerdeki artış kapasiteyi artırmaktadır. Özgürlükler ise asıl olarak araçların işlevlerini ve bireysel becerileri artırdığı ölçüde önemlidir. Bu nedenle, kapasite yaklaşımının değerlendirici odağı, ya gerçekleşen işlevler (fonksiyonlar veya bir kişinin gerçekten yapabildiği şeyler olarak) ya da kişinin sahip olduğu alternatiflerin kapasite kümesi (kişinin gerçek fırsatları) üzerinde olabilir. Bu ikisi farklı bildirişim tipleri gösterir: Birincisi, kişinin yaptığı şey hakkında, ikincisi kişinin yapmakta önemli ölçüde özgür olduğu şey hakkındadır (Sen, 1999: 75). Her iki kapasite yaklaşımı, konuya ilişkin yazında ve bu çalışmada

zaman zaman birleştirilerek kullanılmıştır. Ancak fonksiyonlar ve kapasiteler arasında bir ayırım yapmak gerekirse, standart refah teorisindeki “çıktı” ve “fırsatlar” kavramlarına karşılık gelen terimler olarak ifade edilebilir. Fonksiyonlar çıktı ile, kapasiteler ise (yapabilirlik) fırsatlar ile benzer anlamı olarak kullanılabilir (Kuklys, 2005: 6).

Kapasiteler, başka bir bakış açısıyla, işlev vektörlerinin değerlendirilmesinde dikkate alınabilir. Bir kişinin yararlandığı her bir işlevin miktarı ya da boyutu gerçek bir sayıyla temsil edilebilir ve bu yapıldığında, kişinin aktüel kazanımı bir işlev vektörü olarak görülebilir. “Kapasite kümesi” kişinin içinden seçebileceği alternatif işlev vektörlerinden ibaret olacaktır. Bir kişinin işlevlerinin³ bileşimi, onun aktüel kazanımlarını yansıtır; kapasite kümesi, kazanılacak özgürlüğü ve bu kişinin seçim yapabileceği alternatif işlev bileşimlerini temsil eder (Sen, 1999: 75).

Kapasite kümesi yetersiz olan bireylerin, malların işlevlerinden faydalanma imkânı ya olmayacak ya da kısıtlı olacaktır. Başka bir ifadeyle, bir şeye sahip olmakla, o şeyden faydalanabilmek arasında önemli farklılıklar vardır. Örneğin bir bisiklet sahibi olmak, o bisikletten fayda elde ediliyor anlamına gelmeyecektir. Bisiklet kullanmasını bilmeyen veya engelli olan bir kişi, o mala sahip olmakla birlikte, gerekli “fayda”yı elde edemeyecektir. (Sen, 1985: 10-11). Sen, bisiklet örneğini kısaca şöyle özetlemektedir: Mallar (Bisiklet) → karakteristikler (nakletme) → fonksiyonlar (hareket) → fayda (tatmin) (Sen, 1982: 30).

Yukarıdaki bisiklet örneğinde olduğu gibi, bisikletin “nakletme karakteristiği (transportation characteristic)”, ancak kişinin bisikleti sürebilme yeteneği veya “kapasitesi” ile faydalı hale gelmektedir. Sahip olunan malların fonksiyonel bir şekilde kullanılıp faydaya dönüşmesi, kişinin kapasitesiyle orantılıdır. Sen, bu argümanı kapasitenin de dahil olduğu süreç olarak şöyle ifade etmektedir: Mallar → karakteristikler (characteristics) veya fonksiyonlar (functions) → kapasite → fayda (Atkinson, 1995: 17). Başka bir ifadeyle, malların veya kaynakların potansiyel karakteristiklerin/fonksiyonların sahip olunan kapasiteler yoluyla ne kadar faydaya dönüştürüldüğü dikkate alınmak zorundadır.

Diğer taraftan Becker'e göre mallar, bir eşyanın karakteristiğini veya fonksiyonunu ortaya çıkarmak için bir “araç” olmaktan daha çok, aktivitenin gerçekleştirilmesi için bir aracı konumundadırlar. Bu yaklaşım şu şekilde ifade edilebilir: Mallar (commodities) → aktiviteler (activities) → kapasiteler (capabilities) → fayda (Atkinson: 1995, 20). Burada da aktiviteler, fonksiyon ve karakteristiklerle aynı anlamda düşünülebilir.

Özetlemek gerekirse Sen'e göre, sahip olunan mal ve hizmetlerin gerçek fayda ve refah olarak hesap edilebilmesi ancak sahip olunan kapasitelerle mümkündür. Farklı kapasiteler farklı faydalar ortaya çıkartabilir. Ve hatta kapasite noksanlığı, sahip olunan sevlerin faydada dönüşmesinin önünde ciddi bir engel-

dir. Kapasitelerin hesaba katılmadığı faydacı felsefeye dayanan “açıklanmış tercihler” ve “reel gelir” yaklaşımları, gerçek bireysel refah düzeylerini yansıtmakta yetersiz kalacaklardır.

B. KAPASİTE YAKLAŞIMI VE KİŞİLERARASI KARŞILAŞTIRMALAR

Faydanın ölçüm sorunlarından dolayı kişilerarası kıyaslamaların yapılamaması, *tercihleri* ön plana çıkartmıştır. Tercihlerin belirleyicisi olarak “reel gelir” değişkeni de, örtük olarak kişilerarası kıyaslamalarda kullanılmaya başlanmıştır. Sen’e göre, uygulamada refah analizlerindeki gerçek gelir yaklaşımında karşılaşılan belki de en büyük zorluk, kişilerin farklılığından kaynaklanır. Yaş, toplumsal cinsiyet, özel beceriler, sakatlık gibi farklılıklar iki ayrı kişinin tamamen aynı meta paketini paylaştıkları zaman bile, yaşam kalitesine ilişkin tamamen farklı fırsatlara ulaşmalarına yol açar (Sen, 1999: 69-70).

Standart iktisat teorisinde, sahip olunan gelir düzeyi aynı zamanda refah düzeyini de belirlemektedir. Ancak gelir, refahı etkileyen önemli bir değişken olmasına rağmen tek değişken değildir. İnsanların gelir düzeyleri aynı olsa bile farklı kapasitelere sahip oldukları için refah düzeyleri de farklı olacaktır. Fakat faydacı yaklaşım, kişilerarası kıyaslamalara izin vermediğinden dolayı, bu farklılığı kıyaslama yoluyla bulmak olanaksız gözükmektedir. Oysa Sen, kapasitelerin belirlenmesi ile, belirli düzeyde gelirin ne kadar refaha dönüştürülebileceğinin hesaplamasının yapılabileceğini ortaya koymuştur.

Sen’e göre, faydacı bilimsel temele dayanan iktisat kuramının en büyük açmazı, normatif zihinsel ölçümlere dayanmasıdır. Başka bir ifadeyle, Geleneksel faydacı yaklaşımda, “fayda” basit biçimde mutluluk veya hazzın, bazen de arzuların karşılanması olarak tanımlanır. Faydayı zihinsel ölçümler (mutluluk ya da arzu) açısından görme biçimleri, sadece Jeremy Bentham gibi öncü filozoflar tarafından değil, aynı zamanda Francis Edgeworty, Alfred Marshall, A. C. Pigou ve Dennis Robertson gibi faydacı iktisatçılar tarafından da kullanılmıştır (Sen, 1999: 67). Bu yaklaşım dolayısıyla, kişilerin talep fonksiyonları birbirlerinden bağımsız olarak düşünülmüş ve kıyaslama imkânı mümkün olmamıştır. Refah iktisadi da bu sorunu ancak dışlayıcı bir yaklaşımla çözme yoluna gitmiştir.

Sen’e göre refah iktisadi, kişilerarası fayda karşılaştırmalarının dışlanmasıyla daha da yoksullaşmıştır (Sen, 1990:58). Söz gelişi, bir vergi politikasının faydacı nedenlerle haklı olduğunu söylemek, kazananların hazalarının kaybedenlerinkine göre daha ağır bastığını söylemektir. Faydacılık açısından böyle bir karşılaştırma yapmanın hiçbir bilimsel temeli yoktur (Barry, 2003: 136). Oysa, kapasite ve özgürlükler açısından, vergi politikalarının kapasiteyi kısıtlayıcı veya genişletici etkileri göz önünde bulundurularak belli düzeyde bir karara varılabilir.

Robins’e göre de bu türden kıyaslamaların yapılmasını mümkün kılacak hiçbir araç yoktur. Robbins, ilk kez faydacılığın önde gelen isimlerinden W. S. Jevenson’ın ifade ettiği kuşkulardan alıntı yapar: “Her zihin öteki zihinler için bilinemezdir ve duyguların ortak paydasını çıkarmak imkansızdır” (Sen, 1999: 67). Tam bu noktada, kapasite yaklaşımı bireysel refahı, gelire bağlı tatmin duygusu yerine, özgürlüğe bağlı ihtiyaçların karşılanabilmesi olgusuna taşımakta ve böylece karşılaştırma ve kıyaslama yapma olanağına bir kapı aralanmış olmaktadır.

Sen’in kişilerarası kıyaslama yapma imkânlarını arama çabası, eşitlikçi yeniden dağıtım politikalarına yönelik değildir. Sen, yeniden dağıtım politikaları açısından, eşitlikçi yaklaşımı dışlayan Ortodoks refah teorisi yerine “zayıf eşitlik aksiyomu”nu savunmaktadır. Zayıf Eşitlik Aksiyomu (The Weak Equity Axiom-WEA)’na göre, eğer A ve B gibi iki kişiden A, B’ye göre daha kötü bir durumdaysa, kişilerarası gerçek gelir kıyaslamasına göre, dağılımda A’ya daha fazla gelir aktarılması gerekmektedir. Bu yaklaşım, faydacı düşüncenin toplancı ve eşitlikçi argümanına karşı, Rawls tarafından ileri sürülen “fark ilkesi”ne de uygundur (Sen, 1994:280-281). Zayıf eşitlik aksiyomu, kişilerarası karşılaştırmaların kısmi olarak yapılabildiği durumlarda, “adil dağılım”ı gözeten bir teorem olarak görülebilir. Rawls bu adalet yaklaşımını “Bir Adalet Kuramı” kitabında ele almıştır. Sen, bu yaklaşımın eksik ve yetersiz olduğunu savunmakla birlikte, kapasite yaklaşımı ile birlikte kullanılabileceğini ifade etmektedir (Sen, 1999: 63-65). Diğer taraftan Rawls da, Sen’in yaklaşımını olumlu bulmakla birlikte, çok da gerekli olmadığını savunmaktadır.

Rawls’a göre, “hakkaniyet olarak adalet” yaklaşımındaki kullanımıyla birincil değerler (temel haklar ve hürriyetler, fırsatlar, gelir, servet ve öz saygının toplumsal temelleri) fonksiyonel değerlerdir. Bu öğelerden vatandaşın aldığı pay açıkça görülebilir ve böylece vatandaşlar arasında gerekli (bireylerarası kıyaslama denilen) karşılaştırma yapılabilir. Bu işlem, bir halkın genel faydası, ya da Sen’in dediği gibi çeşitli işlevlerdeki temel kapasiteleri gibi işlerliği olmayan düşüncelere başvurmada da yapılabilir⁴ (Rawls, 2003: 14).

Hem Sen’in hem de Rawls’ın buradaki yaklaşımları, faydacılığın toptancı ve adil olmayan refahçı yönüne alternatif bir kuram niteliğindedir. Özellikle “sözleşmeci gelenek”in bir uzantısı olarak bakıldığında bu yaklaşımlar, yeniden dağıtıma dayalı iktisadi adalet sorununu tekrar gündeme getirmektedirler. Ancak bu yaklaşımlar, kapitalist ve liberal görüşler içinden gelen yumuşak ve zayıf eşitlik savunuları olarak değerlendirilebilir.

Sen’in bu konuya getirmiş olduğu en büyük yenilik ise “gerçek gelir kıyaslamaları” kavramsallaştırması çerçevesinde kapasitelerin tartışılmaya açılmış olmasıdır. Bu yöntem ise, eski yöntemle kısmen uyumlu ve daha pratik bir “kişilerarası kıyaslama” imkânını sağlamaktadır (Sen, 1994: 389).

C. BİREYSEL FARKLILIKLAR VE KAPASİTELER

Sen, kapasite yaklaşımını ortaya koymadan önce, faydacı yaklaşımdaki refah ölçütü olarak reel gelir değerlendirmesinin eksikliklerini araştırır. Ona göre aynı reel gelir düzeyine sahip farklı kişilerin, fayda fonksiyonları birbirinden farklıdır (Sen, 1999: 71). Reel gelirlerle elde edilecek malların karakteristiklerine bakarak, kişinin elde edeceği tatmin hakkında doğru bilgiye ulaşmak zordur. Örneğin, bağırsaklarında ya da midesinde rahatsızlığı olan bir kişi, herhangi bir rahatsızlığı olmayan kişiye göre aynı miktarda harcama yaparak elde ettiği bir maldan çok daha az tatmin (fayda) elde edecektir (Sen, 1985: 9). Aynı mal paketine sahip olursa bile, kişilerin özel durumları dolayısıyla ortaya çıkan fayda düzeyinde büyük farklılıklar görülmesi mümkündür. Bu farklılıklar 5 ayrı şekilde gruplandırılabilir. a) Kişilerin hetorejenliği b) Çevresel farklılıklar c) Sosyal ortamdaki çeşitlilikler d) İlişki perspektiflerindeki farklılıklar e) Aile içinde gelir paylaşımı (Sen, 1999: 70-71).

Sen'e göre "refah başarısı (well-being achievement)", bir insanın yapmayı ya da olmayı başardığı çeşitli önemli şeylerin göz önüne alınmasını gerektirecektir. Bu "fonksiyonlar" eksik beslenmeden ve önlenemez ölümlerden kurtulmuş olmaktan, kendine saygı duyma ve yaratıcılıktan duyulan tatmine kadar farklı başarılarından oluşur (Sen, 1990: 63). Buna göre, kişilerin içinde bulunduğu farklı durumlar (heterogeneities), gelirlerden sağlanan başarıları da etkileyecektir. Örneğin hasta bir kişi hastalığı ile mücadele etmek için daha çok gelire ihtiyaç duyabilir. Burada böyle hastalığı olmayan bir kişinin ihtiyaç duymayacağı bir gelir söz konusudur (Sen, 1999: 71).

Diğer taraftan çevresel farklılıklar nedeniyle, aynı ülkede yaşamasına rağmen daha soğuk bir bölgede yaşayan kişiler, sıcak bölgedekilere göre daha fazla gelire ihtiyaç duyabilirler. Çevresel etkiler, belli bir hayat standardına ulaşmak için gerekli gelir düzeyini de belirler. Yine benzer şekilde, farklı sosyal ortamlardaki insanların kişisel gelirlerini hayat kalitesine dönüştürebilmeleri farklı gelirleri gerektirebilir. Suç oranının yüksek olduğu bir ortamda yaşayan kişiler, belli bir güvenlik düzeyinde yaşayabilmek için daha fazla gelire ihtiyaç duyabilirler.

İlişki perspektifindeki farklılıklar ise, Adam Smith'in de önemle üzerinde durduğu bir konudur. Smith kendi yaşadığı dönemde, keten bir gömlek ve deri bir ayakkabıya sahip olmadan insan içine çıkmanın mümkün olmadığını belirtmiştir (Sen, 1999: 73). Sen'e göre yerleşik davranış kalıplarının mal ve eşya gerekleri, topluluklar arasında adetlere ve göreneklere bağlı olarak değişebilir (Sen, 1999: 70). Buna göre aynı gelir düzeyine sahip olmasına rağmen, farklı sosyal ortamlarda farklı ilişkiler ağına sahip kişilerin aynı meta paketinden alacakları haz ve fayda birbirinden farklı olacaktır.

Son olarak, aile içindeki paylaşım hem cinsiyet hem yaş hem de statü bakımından büyük farklılıklar ortaya koyacaktır. Faydacı yaklaşımın basitleştirici gelir temelli refah yaklaşımında, gelirin aile fertleri arasındaki paylaşımı dikkate alınmaz. Oysa özellikle aile içinde kadınların bu gelirden daha az pay aldıkları birçok araştırmada ortaya konulmuştur (Sen, 1992: 124). Ayrıca Sen, iktisat ve aile yapısı hakkında yapmış olduğu çalışmalarda, aile fertleri arasındaki gelir dağılımı ve paylaşılan gelirlerden sağlanan kişisel fayda düzeylerini incelemiştir. Sen'e göre aile içindeki paylaşımı dikkate almayan ve ailedeki fertlerin paylarına düşen gelirleri "fonksiyonel" olarak kullanabilme yeteneklerini hesaba katmayan yerleşik refah argümanları, gerçekliği açıklamada yetersiz ve eksik kalmaktadırlar (Sen, 1994: 369).

Diğer taraftan toplumsal araştırmalar, vatandaşların etkin temel özgürlüklerinin nasıl dağıldığına odaklanmalıdır, çünkü vatandaşların daha iyi bir yaşam kalitesi elde etmek için temel haklarını kullanma yetenek ve becerileri farklı olduğundan, bu özgürlüklerin dağılım biçimi onların hayatlarında önem taşır. Ayrıca Rawls'a göre Sen'in düşüncesi (kapasite yaklaşımı), temel hakların kullanılmasının gerekliliğini açıklamak için hayati bir öneme sahiptir⁵ (Rawls, 2003: 14).

II. KAPASİTE YAKLAŞIMI: GELİRLER, TERCİHLER VE YOKSULLUK

Kapasite yaklaşımı ortodoks refah yaklaşımlarının "varsayımsal" dışlamalarını, aktüel yaşama dikkatleri çekerek ortadan kaldırmayı amaçlamaktadır. Bu amaç doğrultusunda reel gelirin, gerçek hayatta nasıl işlevselleştirildiğini ortaya koymaya çalışır. Bu çerçevede, bireylerin özgürlüklerini artırmayan, belli yer ve zaman diliminde, bireylere "toplum içine çıkma" olanağı sağlamayan durumlarda, "gelirlerin fonksiyonelliği" sorgulanması gerekmektedir. Diğer taraftan, özgürlükleri artırmayı "amaç" olarak kabul eden kapasite yaklaşımı, tercihlerin de bu yönde belirlenmesini ve bunun en iyi yolunun da demokratik yönetimler olduğunu vurgulamaktadır. Ayrıca kapasitelerin mutlak yoksulluğu ortadan kaldırmak üzere genişletilmesi ve bunun paralelinde geleneksel "gelir yoksulluğu yaklaşımı" ile beraber "kapasite yoksunluğu perspektifi"nin de ele alınması gerekmektedir.

A. GELİRİN İŞLEVLERİ VE KAPASİTE

Faydacı yaklaşımın savunduğu "gerçek gelirlerdeki eşitlik" veya Rawls'ın savunduğu "birincil değerlere sahip olmadaki eşit fırsatlar", refah seviyelerinde de bir eşitliğin olduğunu göstermez. Sen'e göre, insanların refahları arasındaki eşitsizlik, sadece gelir dağılımındaki eşitsizliğe müdahale edilerek çözülemez (Sen, 1992: 28). Diğer taraftan Rawls'ın birincil değerleri⁶ de, kişinin "aktüel" refah düzeyini göstermede yetersiz kalacaklardır. Birincil değerlere (haklar,

özgürlükler, fırsatlar, gelir ve servet, özsaygının toplumsal temeli) sahip olan bazı insanlar kapasite yoksunluğu nedeniyle, asgari gelir seviyesine sahip olsalar bile, asgari refah düzeyine ulaşamamış olabilirler. Sahip olunan gelirler arzu edilen hayatı kurmaya teorik olarak yeterli olsa bile, işlevsel olmayabilirler.

Sen'e göre refah analizlerinde, reel gelirler, kaynaklar ve metallerden daha çok, bunların ürettiği özgürlüklerin odağa yerleştirilmesi gerekmektedir (Sen, 1999: 74). Başka bir ifadeyle sahip olunan bu araçların farklı kişiler üzerinde farklı özgürlük üretme kapasitesi vardır ve bu dikkate alınmak zorundadır. Adam Smith bu durumu çok çarpıcı bir ifadeyle "insan içine çıkabilecek kadar" asgari bir gelir sahibi olunması gerektiğini açıkladığı satırlarında ifade eder (Sen, 1999: 73). Smith'in burada satır aralarında yapmış olduğu vurgu, gelirin fonksiyonel hale gelerek, belli bir hayat standardını sağlamak için kullanılabilir olmasıdır.

Diğer taraftan Sen'e göre faydacı refah yaklaşımları, var olan eşitsizlikleri gereği kadar ortaya çıkarmakta yetersizdirler. İnsanlar arasındaki farklılıklar, gelir düzeyleri aynı olsa bile, sahip olunan gelirlerden farklı düzeylerde fayda elde ederler. Oysa fayda ölçüsü olarak geliri esas alan yaklaşımlar, bu farklılığı ve eşitsizliği ortaya çıkaracak analitik aletlere sahip değildirler (Sen, 1992: 19-21).

Aslında kişilerin içinde buldukları toplumsal koşulların, asgari hayat standardını belirlemedeki etkisi kabul edilmektedir. Açıkça görüleceği gibi, aynı gelir ve kaynağa sahip fakat "farklı yer ve zamanda" yaşamış kişilerin bu metallerden elde edecekleri tatmin ve faydalar çok büyük farklılıklar gösterecektir. Bu konuya sistematik anlamda iktisat yazınında ilk defa Adam Smith'in meşhur eseri olan "Milletlerin Zenginliği"nde değinilmiştir: "...günümüzde, Avrupa'nın büyük bölümünde itibarlı bir gündelik işçi, üzerinde keten gömlek olmadan insan içine çıkmaktan utanacaktır. ...Adetler, aynı şekilde, deri ayakkabıyı İngiltere'de hayatın bir zorunluluğu haline getirmiştir" (Sen, 1999: 73-74).

Çağdaş literatürde aynı konu, adalet teorileri çerçevesinde John Rawls tarafından ele alınmıştır. Faydacı temele dayalı refah iktisadının en önemli çağdaş eleştirmenlerinden biri olan John Rawls'a göre, gelire dayalı refah ölçümü yerine, kendisinin "birincil değerler" adını verdiği kriterlere dayalı bir değerlendirme yapılmalıdır. Birincil değerler, özgürlük ve fırsat eşitliği, gelir, refah ve özsaygının temelleridir. Yerleşik refah yaklaşımının adil dağılım yaklaşımında gelire vurgu yaptığı yerde, birincil değerler daha geniş bir alanı kapsar. Rawls'a göre tüm toplumsal birincil değerler (haklar, özgürlükler, fırsatlar, gelirler, servet ve özsaygının toplumsal temeli) denilen bu "iyi"lerin, herhangi birinin veya hepsinin eşitsiz dağılımı en az çıkarı olanların avantajına olmadıkça eşit olarak dağıtılmak zorundadır (Solmaz, 1997: 56). Sen, Rawls'ın birincil değerlere dayalı eşitlikçi yaklaşımını eleştirir. Ona göre, birincil değerler eşit olarak dağıtıl-

mış olsa bile, kapasite eksikliği çok farklı sonuçlar doğurabilir. Örneğin, okuma yazma bilmeyen bir kişinin sahip olduğu haklar (siyasi haklar, devlet üniversitelerinde okuma hakkı vb.) ve kaynaklar kendisine çok düşük düzeyde fayda sağlayacaktır. Dolayısıyla burada da yine gelirin aktüel hayatı değiştirebilme kapasitesi ve olanakları üzerinde yoğunlaşmak gerekmektedir.

İyi yaşamak için gerekli olan araçları ve ona bağlı olarak kaynakları odağa yerleştiren alternatif bir araştırma programı olarak kapasite yaklaşımı, insanların ulaşabileceği aktüel hayat (ya da bunu aşarak, kişinin değer verebileceği aktüel yaşama ulaşma özgürlüğü) üzerinde yoğunlaşmaktadır. Aslında çağdaş ekonomilerde doğrudan "hayat standardı"yla ve onun kurucu unsurlarıyla ve temel ihtiyaçların karşılanmasıyla, en azından Pigou'dan itibaren ilgilenen birçok isim olmuştur (Sen, 1999: 73). Ancak günümüzdeki pozitivist ve etik dışı iktisat metodolojisi, bu tür değerlendirici yaklaşımları dışlamaktadır. Hatta Rawls bile, kişilerin aktüel yaşamlarıyla çok sınırlı ilgilenmiş ve bir noktadan sonra, özel hayatın sorumluluğunu tamamen bireylere bırakmıştır.

Diğer taraftan, hayat koşullarına duyulan ilgi, William Petty, Gregory King, François Quesnay, Antoine-Laurent Lavoisier ve Joseph-Louis Lagrange gibi, öncü iktisat çözümlemecileri tarafından erken bir tarihte tartışılır ve ulusal muhasebe ve iktisadi refah yazılarında da güçlü biçimde yansıtılır (Sen, 1999: 73). Oysa ortodoks refah iktisadının bugün geldiği noktada, bu tür girişimler bilim dışı olduğu gerekçesiyle reddedilmektedir. Çünkü insanların gerçek hayatlarındaki karar ve tercihleri, çok daha farklı değişkenler tarafından etkilenmektedir. Bu değişkenler içine, kültür ve alışkanlıklardan başlamak üzere, dinsel ve etnik unsurlar gibi birçok "normatif" değer yargıları girmek zorunda kalabilir. Bu ise mevcut bilimsel metodolojik yöntem içinde "nesnel" çözümü olmayan bir denkleme dönüşebilir.

Ancak 1990'lı yılların başından itibaren Sen'in de önemli katkıları olduğu Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı'nın "İnsani Gelişme Raporları" bu konuya yeniden dikkatleri çekmeyi başarmış ve "İnsani Gelişme Endeksi" ile, bilimsel analiz yöntemleri çerçevesinde, yoksulluğun yeni standartları oluşturulmuştur. Kapasite yaklaşımı da bu çerçevede değerlendirilecek bir yaklaşım olarak görülebilir.

B. SOSYAL TERCİH, DEMOKRASİ VE KAPASİTE YAKLAŞIMI

Refah politikaları açısından, sosyal tercihlerin hesaplama zorluğu önemli bir tartışma konusu olarak günümüze kadar gelmiştir. Sen, kapasite yaklaşımıyla sosyal tercihlerin belirlenmesine yönelik köklü ve yeni bir açılım sağlamaktadır. Kapasite yaklaşımında, temel olarak sosyal tercihler, demokratik katılım ve kamusal tartışmalar yoluyla belirlenmesi esas alınmıştır (Sen, 1999: 149-151). Bunun aksine Benthamcı "sosyal refah" fonksiyonunun oluşturulması için, ideal

ve tam bilgili kanun koyucunun kişilerarası fayda karşılaştırması yapmaya muktedir olması gerekir. Bu, x durumunun y durumundan daha tercihe değer (daha fazla fayda sağlayabilir) olduğunu söylemenin, politikanın yürürlüğe konmasının bireylere getireceği kazanç ve kayıpları karşılaştırmanın bir yolunun var olmasını gerektirdiğini söylemek anlamına gelir (Barry, 2003: 136).

Oysa değişim değeri ölçümünü gözlemleyerek kişilerarası fayda kıyaslamasından hiçbir şey öğrenilmez. Örneğin, A kişisi D_1 talep fonksiyonuna sahip ve bir başka B kişisi de aynı D_1 talep fonksiyonuna sahiptir. Bu kişiler piyasada oluşan fiyatlarda mal paketlerini satın alıp tüketmektedir. Buradan yola çıkarak, bu iki kişinin aynı fayda düzeylerine sahip olduğu veya aralarında bir farkın olup olmadığı ya da varsa ne kadar fark olduğu hiçbir zaman tam olarak hesaplanamaz (Sen, 1999: 77). Üstelik eğer, farklı kişilerin farklı talep fonksiyonlarına sahip olduğu gerçeği kabul edilirse, bireylerin mal paketlerinden elde ettikleri faydaları karşılaştırmanın hiçbir makûl yolu da olmayacaktır.

Sosyal refah hakkındaki kararlar, ancak bireysel refahların kişilerarası karşılaştırmaları ile mümkün olabilir. Kişilerarası karşılaştırmalar ise faydacı refah iktisadının tersine kapasite yaklaşımında birçok değişkene bağlıdır (Sen, 1982: 203). Kapasite yaklaşımındaki bu çok değişkene bağlılık bir zaaf değil aksine, faydacı yaklaşım gibi sadece reel geliri esas alan *tekçi* değerlendirmeye göre çok daha açıklayıcıdır. Fayda dışındaki bütün değişkenleri dışlayan, klasik faydacılığa dayalı bir sosyal refah değerlendirmesi; özgürlük, haklar, yaratıcılık ya da aktüel hayat koşulları ile ilgilenmez (Sen, 1999: 77).

Sen'le birlikte çeşitli ortak çalışmalar da yapan Dreze ve Saran'a göre, refah düzeyini artırmayı esas alan politikalar, reel kişisel gelirden farklı göstergeleri de dikkate almalıdırlar. Faydacı refah teorisinin yaklaşımı açısından eğitim harcamaları için aranan "sosyal tercih" desteğini bulmak zordur. Oysa kapasite yaklaşımının çoğulcu değerlendirmesi, "sosyal tercih" in eğitim-öğretim harcamalarından yana olmasını gerektirecektir. Araştırma bulguları göstermiştir ki bu yönde yapılan tercihler, kişisel gelirleri yükseltmiş ve aynı zamanda bu gelirler sahip olunan kapasiteler sayesinde hayat kalitesini yükseltmiştir (Dreze ve Saran, 1995: 183-187)

Kamunun politika tercihlerinde, "mutluluğu mümkün olan en büyük miktarını mı sağlayacağız, yoksa en büyük sayıda insanın yararlanacağı şekilde mi mutluluğu dağıtacağız?" sorusu cevaplanmak zorundadır. Aşağıdaki örnek, faydacılığın iki amacının nasıl çatışma içinde olabileceğini göstermektedir. Tablo 1'e göre, A politikası toplam olarak 110 birimlik mutluluk üretirken, B politikası toplamda 100 birimlik fayda üretmektedir. Diğer taraftan, A politikası sadece iki kişiye hitap ederken, B politikası daha adil bir dağılım sonucunda 3 kişiye hitap etme imkânına sahiptir (Barry, 2003: 221).

Tablo 1: Sosyal Seçim ve Fayda

	A Politikası	B Politikası
Bir kişi	60 birim fayda (mutluluk)	30 birim fayda (mutluluk)
İki kişi	50 birim fayda (mutluluk)	30 birim fayda (mutluluk)
Üç kişi	0 birim fayda (mutluluk)	40 birim fayda (mutluluk)

Kaynak: BARRY, Norman; (2003), *Modern Siyaset Teorisi*, Liberte Yayınları, Ankara, 368s.

Toplam faydayı esas alan modern faydacı yaklaşım, daha fazla mutluluk (fayda) üreten politikayı tercih edecek ve gelir dağılımını (mutluluk/fayda dağılımını) analiz dışı bırakacaktır. Bu yüzden Barry'ye göre, klasik devlet müdahaleleri, özgürlüğü artırmaktan çok, fayda temelli refahı azamileştirici politikadır (Barry, 2003: 221).

Yoksulluk kriterleri ve bu kriterlere dayalı sosyal politikalar için onaylanmış bir toplumsal değerlendirme alanına ulaşıırken, ağırlıklar üzerinde ya da en azından hangi politikaların tercih edileceği anlamında ağırlıklar alanı üzerinde makul bir "mutabakat" türünün olması gerekir. Bu bir "toplumsal seçme" uygulamasıdır ve kamusal tartışmayı ve demokratik bir anlayış ve kabulü gerektirir (Sen, 1999: 78).

Bu nedenle, Sen'in "sosyal seçim" teorisinde üzerinde önemle durduğu diğer bir konu, "kalkınma ve demokrasi" ikilisidir. Meşhur "Lee Hipotezi" nin savunduğu, "otoriter seçim mekanizmaları" yerine "demokratik seçim" teknikleri, kişilerin kapasitelerini geliştirmelerinde ve böylece açlık ve kıtlık gibi sorunları önlemede daha etkilidir. Sen'e göre: "ekonomik ihtiyaçların anlamlandırılması dahil, ihtiyaçlar fikrinin oluşumu için bile kamusal tartışmalar ve haber, analiz ve yorumların mübadelesi gerekir. Gerçek tercihler ancak serbest tartışma ve fikir alışverişlerine izin verildiği demokratik rejimlerde ortaya çıkmaktadır." (Sen, 2003: 10-11). Demokratik yöntemlerle iş başına gelmiş hükümetler, ortaya çıkan gerçek tercihler dolayısıyla faydaların maksimizasyonu yerine, kapasitelerin artırılması üzerinde yoğunlaşma ihtiyacı hissedeceklerdir.

C. KAPASİTE EKSİKLİĞİ VE YOKSULLUK

Kapasite yaklaşımına göre yoksulluk, geleneksel değerlendirmelerin ölçüt olarak aldığı reel gelirden daha çok, kapasite yoksunluğuna bağlıdır. Bununla birlikte bu görüşü savunmak, gelir yetersizliğinin, yoksulluğun temel sebeplerinden birisi olduğu görüşünü reddetmeyi gerektirmez (Sen, 1999: 86-87). Burada üzerinde durulması gerekli asıl nokta, sahip olunan gelirlerin aktüel hayat üzerindeki etkileridir. Gelir düzeyi, yoksulluk düzeyinin tek belirleyici değişkeni olamaz.

Düşük gelir ve düşük kapasite arasındaki ilişki, kamu politikalarının belirlenmesinde önemli bir yere sahiptir. Bununla birlikte, düşük gelirlere sahip ol-

makla birlikte aynı toplum içinde farklı bölge ve birimlerde farklı uygulamalar gerekli olabilir (Sen, 1999: 87). Farklı bölge ve topluluklardaki kapasite farkları, hem gelirin işlevselleştirilmesini ve faydaya dönüşmesini farklılaştırırken hem de sahip olan gelirin kapasite artırıcı etkisini de belirler (Sen, 1999: 88). Sen'e göre kapasiteler, sadece başarılarla (achievements) göre değil, ölüm-sağlık gibi göstergelere de bağlıdır. Buna göre, uluslararası emek bürosunun 1970'lerde tavsiye ettiği kriter olan "temel ihtiyaçlar" yaklaşımı, Sen'in savunduğu "kapasite yaklaşımı" ile çelişmektedir (Sudhir, 1993: 135).

Ayrıca politika tercihlerinde devletin toplumların "tercih öncelikleri"ne dikkat etmesi gerekmektedir. "Erkek çocuk tercihi"nin olduğu bir toplumda, kapasite yoksunluğunun kız çocuklarda daha yoğun bir şekilde görülebileceği dikkate alınmak durumundadır. Toplumsal cinsiyet eşitsizliği ve yoksulluk arasındaki ilişki ancak kapasite yaklaşımıyla analiz içine dahil edilme olanağı vardır (Sen, 1992: 123-124). Aile içindeki gelirin paylaşımı da, kapasiteler açısından incelenmek zorundadır. Ev içinde eşit gelir dağılımı olmasına rağmen, kız çocukların "okutulmaması", farklı kapasitelerden dolayı farklı sorunlara yol açabilir.

Bu sebeple kapasite yaklaşımı, esas olarak geleneksel refah teorilerinin aksine, dikkatleri, araçlardan amaçlara çekmeyi hedeflemektedir. İnsan refahı için gerekli en önemli araçlardan biri olan reel gelirin, netice olarak "özgürlük, refah ve mutluluk" amacına ne kadar hizmet ettiği sorgulanması gerekmektedir. Belli bir gelir düzeyine sahip olunmasına rağmen, çeşitli özgürlüklerden ve dolayısıyla kapasitelerden yoksunluk nedeniyle, istenilen amaçlara ulaşılmamış olabilir. Bu yaklaşımıyla Sen, aslında faydacı felsefenin refah yaklaşımını onaylıyor görünmektedir. Amaçlara veya sonuçlara önem vermek kapasite yaklaşımında olduğu gibi faydacı yaklaşımın "yarar"ları gözetilen metodolojisi için de geçerlidir (Sen, 1994: 278).

Sonuçların dikkate alındığı bu yaklaşımda karşımıza daha büyük bir toplumsal seçim sorunu çıkmaktadır. Geleneksel yaklaşımlarda gelir düzeyini yükseltmek temel sorunsal olarak ele alınır. Oysa gelir düzeyi, Sen'e göre, toplumsal refah ölçüt kriterleri içerisinde en önemlilerinden olan, "sosyolojik yoksulluk" ve "toplumsal dışlama" kavramlarına tatmin edici bir açıklama sağlayamaz (Sen, 1999: 89)

Diğer taraftan reel gelirler "gelir yoksulluğundan" kurtulmayı, başka bir ifadeyle, özgürleşmeyi sağlar. Ancak Sen'e göre, gelir artırıcı politikalar yerine, temel eğitim politikaları kişilerin yaşam kalitesini artırdığı gibi aynı zamanda kişinin gelir edinme kapasitesini de artırır (Sen, 1999: 90). Bununla birlikte burada da yanlış bir yoruma sebebiyet vermemek gerekir. Eğitim politikaları gibi kişilerin kapasitelerini artırıcı uygulamalar, aynı zamanda belki de daha da önemlisi, insanların özgürlüklerini artırıyor olmasıdır. Sen'in ısrarla vurguladığı

konu, yoksulluğu azalttığı gerekçesiyle dikkatlerin sadece eğitim ve sağlık hizmetleri gibi yatırımlara yoğunlaştırılmasıdır. Aslında bu tür yatırımlar yalnızca "araçsal" değere sahiptir. Asıl olarak, kullanılan bu araçların aktüel hayatlar üzerinde, başka bir ifadeyle fiilen sürdürülmekte olan yaşamlar üzerindeki etkisine yoğunlaşmak gerekmektedir (Sen, 1999: 92).

İnsanların reel gelirleriyle sürdürdükleri hayatlar arasındaki farklılıklar, sahip oldukları gelir düzeyi farklılıklarının çok ötesindedir. Bu noktada geleneksel yaklaşımın eşitsizliği "gelir dağılımındaki eşitsizlik" kavramı ile açıklamasına, kapasite yaklaşım tarafından ciddi eleştiriler getirilir. Sen'e göre, gelirlerin eşitsizliği, refah, özgürlük ve yaşam kalitesinin farklı yönleri (sağlık ve uzun hayat süresi dahil) gibi başka alanlardaki önemli ölçüde farklılaşabilir (Sen, 1999: 93). Örneğin, göreceli olarak toplumun diğer kesimlerine göre zengin olan ancak tedavisi çok pahalı bir hastalığın sıkıntısını çeken birisi, olağan gelir dağılımı istatistiklerine göre yoksul olarak nitelendirilmez. Ancak kapasite yaklaşımı açısından kişi, sağlık sorunları nedeniyle tasarladığı aktüel hayatı yaşayamaması nedeniyle yoksuldur (Sen, 1999: 94).

Refahı, gelir düzeyine indirgeyen geleneksel yaklaşıma göre, işsizlikle ortaya çıkan gelir düşüklüğü, işsizlik yardımlarıyla çözümlenebilir nitelikte bir sorundur. Oysa kapasite yaklaşımı, işsizlik yoluyla ortaya çıkan eşitsizliğin sadece gelir düşüklüğünden kaynaklanmadığını savunmaktadır (Sen, 1999: 94). Solow'un yapmış olduğu bir çalışma, Sen'in kapasite yaklaşımını destekler niteliktedir. Ona göre işsizlik, gelir yoksunluğundan daha çok bir sosyal problem olarak ele alınmalıdır. İşsizliğin bireyler üzerindeki sosyolojik etkileri, gelir düşüklüğünden kaynaklanan sorunların çok üzerindedir. İşsizlikle birlikte bireyler, sosyal yetenek ve kapasitelerini kaybedebilir, psikolojik bozukluklara maruz kalabilir, aile ilişkileri bozulabilir, beceri ve özgüven kaybı görülebilir (Solow, 1995: 316-319) Benzer şekilde, Sen'e göre de, geleneksel kalkınma ekonomisi, sadece işsizliğin azaltılması ve gelirlerin yükseltilmesine yoğunlaşmakla önemli hatalar yapmaktadır. Ona göre hızlı büyüme gerçekleşmekle birlikte, buna uygun sosyal değişim yaşanmamaktadır. Kapasite yaklaşımında ısrarla vurgulandığı gibi burada da dikkatler, araçlar yerine amaçlara yöneltilmelidir (Sen, 1983: 753), Politika tercihlerinde, büyümenin ve gelir artışlarının sosyal şartları etkileme gücü hesaba katılmalıdır. Kapasite yaklaşımı, geliri dikkate alan bu geleneksel yaklaşım yerine, büyüme politikalarında kişilerin aktüel hayatlarındaki iyileşme ve özgürlüklerindeki artışı dikkate almaktadır.

Kapasiteleri dikkate almayan ve sadece gelirlere odaklanan yaklaşımlar, insanların yüksek gelirlere rağmen neden mutlu olmadıklarını/olmadıklarını açıklamakta güçlük çekmektedirler. Oswald'ın yapmış olduğu çalışmalar da açıkça göstermektedir ki, yüksek gelir aynı zamanda yüksek mutluluk seviyesi demek değildir. Ona göre, örneğin, Amerikan halkının mutluluk seviyesi art-

maktadır ancak, bu artış gelir artışıyla kıyaslandığında çok küçük bir orana karşılık gelmektedir (Oswald, 1997: 1818).

Buradan da anlaşıldığı gibi, ortodoks yaklaşımın “ölçümsel zorluklar” nedeniyle refahı, gelir düzeyine indirgemiş olması, refah ekonomisini ciddi anlamda zaafa uğratmıştır. Oysa kapasite yaklaşımı, araçlardan amaçlara yani netice olarak insanların sahip olduğu iyi hayata ve mutluluk düzeyine dikkatleri çekerek, gerçek dünyayı daha gerçekçi varsayım ve analizlerle inceleme imkânını ortaya koymuştur.

SONUÇ

Kapasite yaklaşımı, iktisat metodolojisinin varsayımsal yaklaşımlarından biri olan “homo economicus” ve “kendi çıkarını (faydasını) maksimize eden rasyonel insan” tanımlarına köklü bir eleştiri getirmektedir⁷. Aydınlanma felsefesinin güçlü akımlarından faydacılığın öngördüğü “faydacı” insan tipi yerine, kimlik sahibi birey olarak karar birimi (agency) olan insan, kapasite yaklaşımının temel aksiyomudur. Ekonomik insan tanımına getirilen bu geniş bakış açısı, ister istemez refah teorisindeki analiz tekniklerini de etkilemiştir. Başta Arrow olmak üzere diğer önemli iktisatçılar gibi Sen, metodolojik olarak önemli zorlukları olmasına rağmen refah iktisadının daha geniş bir değişkenler kümesi içinde ele alınmasını savunmuştur.

Sen'e göre hiç kuşkusuz, modern iktisadın eleştirisini gerçek hayattaki davranışları rasyonel davranışlarla özdeşleştirilmesi temelinde yapmak mümkündür. Zaten buna güçlü eleştiriler de gelmiştir (Sen, 1990: 11). Aynı zamanda “kişisel çıkarın maksimizasyonu”ndan başka her şeyin irrasyonel olduğunu ileri sürmek de anlaşılır bir açıklama olarak kabul edilemez (Sen, 1990: 15). Ayrıca rasyonalite kavramının bir “aracı” gibi kullanılmasına dayanan metodolojik strateji, gerçek hayattaki davranışların (actual behaviour) mutlaka kişisel çıkarın maksimizasyonuna yaslandığını önerdiğinde özellikle yersizdir (Sen, 1990:16).

Kapasite yaklaşımı rasyonel karar birimlerinin talep fonksiyonlarını, peşinen fayda üreten ve sadece çıkar maksimizasyonuna yönelik vektörler olarak görmemiş, bunun yerine bireylerin talep fonksiyonu içindeki metaları faydaya dönüştürülebilir kapasitelerini ele almıştır. Buna göre, karar birimlerinin tercihleri doğrultusunda oluşan talep fonksiyonu ve reel gelirden daha çok, sahip olunan gelir ve metaların fayda üretebilirlik karakteristikleri dikkate alınmıştır.

Sen'in ortaya koyduğu gibi reel gelirin ve sahip olunan metaların refah artırıcı etkisi çeşitli kapasite düzeylerine bağlıdır. Genel olarak, iktisadi, siyasal, toplumsal özgürlükler ve şeffaf yönetim altında koruyucu güvenlik imkânları karar birimlerinin kapasitelerini arttıran en önemli unsurlardır. Yüksek bir gelir düzeyine sahip olunmakla birlikte temel özgürlüklerden yoksun bireylerin refah düzeyleri gerçek anlamda çok düşük olabilir. Bunun yanında düşük gelire ve

dolayısıyla daha kısıtlı bir meta paketine sahip fakat bireysel özgürlük ve imkânlar bakımından yüksek kapasiteye sahip kişilerin refah düzeyleri çok daha yüksek olabilir.

Sen'in kapasite yaklaşımıyla yaptığı diğer bir vurgu, demokratik ülkelerdeki gerçek kalkınmanın, kapasiteleri geliştirecek araçsal özgürlüklerin artırılması ile mümkün olacağı argümanıdır. Ona göre kıtlık, açlık, adaletsiz gelir dağılımı, yetersiz beslenme ve cinsel ayrımcılık gibi refah düzeyini etkileyen temel konuların kapasite yaklaşımı yoluyla, analiz içine rahatça sokulabilme imkânı vardır. Oysa faydacı refah teorisi bu tür kavram ve olguları “etik” ve “normatif” oldukları gerekçesi ile analiz dışına itmiştir. Ölçülebilir değişkenler olmadığı ve bilimsellik endişeleri ile refah ekonomisi dışına itilen birçok temel değişken, kapasite yaklaşımı ile bilimsellikten ve ölçülebilirlikten taviz vermeden kuramsal araştırmalar içine dahil edilebilmiştir.

Türkiye gibi eşitsiz gelir dağılımı ve yoksulluk sorunlarının yoğun olarak görüldüğü ülkelerde, kapasite yaklaşımının kullanılmasıyla daha gerçekçi ve kalkınmayı destekleyici sonuçlar alınma imkânı vardır. Sen'in de vurguladığı gibi, az gelişmiş ülkelerdeki kaynak kıtlığı dolayısıyla ortaya çıkan kalkınma sorunları, kapasitelere yoğunlaşan kamu politikaları ile kalıcı bir çözüme kavuşturulabilir.

NOTLAR

(1) Sen, ortodoks yaklaşımların varsayımsal aşırı basitleştirici ve hatta gerçek dünya ile hiç uyuşmayan önermelerine karşı itirazına devam eder. O'na göre refah iktisadi böyle son derece dar bir kutuya sıkıştırılacak olursa ve yapısal varsayımlar gerçek hayatta geçerli olursa, o zaman, kişisel çıkara dayalı davranışa karşı refah iktisadi temelli hiçbir şey söylenemez. Daha geniş bir etik bakış açısı ile, bu dar kutunun dışına çıkıldığında ise, hakim iktisat geleneğindeki (dominant economic tradition) tek yönlü ilişkinin dayanıklılığı da ortadan kalmak zorunda kalır (Sen, 1990, 53). Diğer taraftan Sen'in çalışmaları çağdaş refah ekonomisi tartışmalarında önemli bir yere sahip olmasına rağmen, henüz yerleşik refah teorisi üzerindeki etkileri sınırlı olmuştur. Bu durum iki nedene bağlanmaktadır. Birincisi Sen'in argümanlarının “yeni şişe içindeki eski bir şarap / old wine in new bottles” olarak görülmesi olarak ifade edilebilir. Buna göre, bu tür “normatif” tartışmalar daha önce de yapılmasına rağmen bir sonuca ulaşılamamıştır. İkinci neden ise, kapasite yaklaşımının disiplinler arası ve felsefi boyutu ağır olan bir araştırma programına dayanmasıdır. Bu nedenle felsefi metinlere uzak birçok ekonomist bu tür ağır konulara girmekten çekinmişlerdir (Kuklys, 2005: 10).

(2) Agency kavramı Sen'in çalışmalarında, eski orijinal kullanımına göre yeniden tanımlanan önemli bir kavramdır. Sen'e göre yerleşik iktisat literatüründe agency (karar birimi, eylemde bulunan kişi, eylemlilik) ifadesi, genellikle edilgen bir şekilde, varsayımsal maksimizasyona dayalı rasyonel davranışta bulunan kişi anlamında kullanılmaktadır. Sen agency terimini bu anlamda değil, daha eski ve “daha görkemli” anlamıyla eylemde bulunan ve değişim yaratan ve başarıları, kendi değerleri ve hedefleri açısından yargılanabilen kişi anlamında kullanmaktadır (Sen, 1999: 18). Kısacası agency, içgüdü-

leri ile fayda peşinde koşan birey olmaktan çok, kimlik sahibi birey olarak anlaşılabilir (Daha ayrıntılı bir tartışma için bkz. Sen, 1992: 56-72).

(3) Sen, işlev veya fonksiyon ifadesini kullandığında, kişinin fiili olarak yaptığı eylemden söz eder. Örneğin, yemek yememe fiili bir fonksiyondur. Aynı fonksiyon farklı kişilerde farklı kapasite kümesini ifade edebilir. Zayıflamak amacıyla aç kalan bir kişinin sahip olduğu işlev (fonksiyon, eylem, fiil) ile, yoksulluk nedeniyle aç kalan bir kişinin sahip olduğu fonksiyonun kapasite kümeleri farklı olacaktır. Birincisi, yeme-içme kapasitesine sahipken, ikincisi bu kapasiteden yoksundur (Sen, 1999: 75).

(4) Sen'in, Rawls'ın genelleme ve genel ilkeler arayışı içinde olmasına itirazı yoktur. Ancak farklılıkları göz önünde bulundurmadan sadece evrensel nitelikli arayışlar, önemli gerçekleri gözden kaçırmamıza neden olabilir. Sen'e göre "monist çerçevelerde ısrar, keyfi bir şekilde dışlayıcı olmaktan kaçınmaz" (Sen, 1990: 64). O'na göre kapasite yaklaşımının metodolojisi çoğulcu (plurist) bir yönetime dayanmaktadır. Faydacılıkta olduğu gibi, "monist" bir yaklaşımın keyfi biçimde kısıtlayıcı niteliği, ileri sürdüğü kriterin güçlü olmasını engellemektedir (Sen, 1990: 62). (Ayrıca Sen'in kapasite yaklaşımında izlediği metodoloji için ve Rawls'ın yöntemine getirdiği eleştiriler için bkz. Sen, 1990: 71; Sen, 1990: 74-75; Sen, 1990: 77; Sen, 1999: 74; Sen, 1999: 76; Sen, 1999: 85-86).

(5) Sen'in bu görüşü, "Inequality Reexamined" adlı eserin 1. ve 5. bölümleri arasında ayrıntılı olarak ele alınmaktadır (bkz. Sen, 1992: 12-87).

(6) Sen'e göre, Rawls'ın birincil değerler dediği hususlar, aslında kişilerin sahip olduğu genel kaynaklar içinde ele alınabilir ve bu kaynaklarla değerli şeyler yapma yeteneğinin var olup olmadığı da yine ancak kapasite çözümlemesi ile anlaşılabilir (Sen, 1999: 72).

(7) Sen, Georg Stigler'in "kendi kişisel çıkarlarının peşinde akıllı biçimde davranan ve makul ölçüde bilgi sahibi insanların dünyasında yaşıyoruz" sözünü eleştirir ve şu soruyu sorar: Kendi çıkarının peşinde koşan "ekonomik insan" adıyla anılan insan, hiç olmazsa ekonomik konularda insanların nasıl davrandığını açıklayacak en iyi rehber midir? (Sen, 1990: 16). Sen'e göre Stigler, bu cümleden şu anlamı çıkarır: İnsanların davranışlarında çoğu zaman kişisel çıkar hakimdir. (Sen, 1990: 22). Oysa gerçek şudur ki, ister ekonomi alanında olsun, ister evlilik ilişkileri ya da dini davranış gibi meselelerde, bu tür ampirik testlerin sayısı çok azdır (Sen, 1990: 18). Asıl mesele şudur: Güdülerimiz birden fazla kaynağa mı sahiptir yoksa insanları yönlendiren sadece (*alone*) kişisel çıkar güdüsü müdür? (Sen, 1990: 19). Yine Sen'in çarpıcı bir biçimde ifade ettiği gibi, kişisel çıkardan başka bir şey gözetmeyen bu tür bir güdü belirlemesinin "deli gömleği" bir kez çıkarılıp atılınca, kişinin özne olma yönünün kendi refah alanına girmeyen birtakım kaygılara da yöneleceği gibi apaçık gerçeği tanımak mümkün hale gelir (Sen, 1990: 41). Kişisel çıkara dayalı davranış konusunda aşırı derecede dar varsayımın yaygın kullanımı, öngörüye yönelik iktisadın kapsamını ciddi biçimde sınırlamış ve davranışsal esneklik temelinde işleyen bir dizi önemli ekonomik ilişkinin kavranmasını güçleştirmiştir. Öte yandan saf biçimde kişisel çıkara dayalı davranış doğrultusundaki dar ve akla uygun olmayan varsayım bütünüyle yapışmak bizi sözde "kestirme" olan ama gitmeyi istediğimiz yerden başka bir yere götüren bir yoldur (Sen, 1990: 79). Diğer taraftan bu soru yöneltilir: Standart iktisat teorisinde rasyonel davranış nasıl tanımla-

nır? Yerleşik iktisat teorisinde davranışların rasyonelitesini tanımlamanın iki temel yöntemi bulunmaktadır. Birisi rasyoneliteyi seçimlerin iç tutarlılığı olarak görmekte, öteki ise rasyoneliteyi kişisel çıkarın maksimizasyonu ile özdeşleştirmektedir (Sen, 1990: 12). Her durumda, kendi başına tutarlılık, rasyonel davranışın varlığı için yeterli olmaz (Sen, 1990: 14). Elbette, kişisel çıkarın maksimizasyonunun akıl dışı olduğunu söylemek hiç de saçma olmayabilir; hiç olmazsa kaçınılmaz olarak irrasyonel olduğu söylenemez. Ama kişisel çıkarın maksimizasyonundan başka her şeyin irrasyonel olduğunu ileri sürmek anlaşılır gibi bir şey değildir (Sen, 1990: 15). Diğer taraftan Sen'e göre, gerçek hayatta herkesin her zaman bencil olduğu iddiası yanlış olabilir, ama herkesin her zaman bencil olmasını rasyonelitenin bir koşulu olarak talep etmek tartışmasız bir biçimde saçmadır. Kişisel çıkar maksimizasyonunu, rasyoneliteyle eşitlemeye ve sonra da gerçek hayattaki davranışları rasyonel davranışlarla özdeşleştirmeye dayanan karmaşık yöntem, eğer asıl amaç iktisat teorisinde gerçek hayattaki davranışları tanımlamak için kişisel çıkar maksimizasyonu varsayımına makul bir gerekçe bulmaksa, bütünüyle ters tepecek bir yöntemdir. İktisat teorisinin davranışlarımızla ilgili standart varsayımı adına savaşa giderken rasyonelitenin gereklerini kullanmaya çalışmak, topal eşeğin üzerine çıkıp süvari birliğine önderlik etmeye çalışmaya benzer (Sen, 1990: 16).

KAYNAKÇA

- ALEXANDER, John M.; (2008), **Capabilities and Social Justice**, Ashgate Publishing, England, ss. 187.
- ARROW, Kenneth J.; (1995), "A Note on Freedom and Flexibility", iç. Kaushik BASU, Prasanta K. PATTANAIK ve Kotaro SUZUMURA (Ed.), **Choice, Welfare and Development**, Clarendon Pres, Oxford, ss.7-16.
- ATKINSON, Anthhony B.; (1995), "Capabilities, Exclusion, and the Supply of Goods", iç. Kaushik BASU, Prasanta K. PATTANAIK ve Kotaro SUZUMURA (Ed.), **Choice , Welfare and Development**, Clarendon Pres, Oxford, ss.17-31.
- BARRY, Norman; (2003), **Modern Siyaset Teorisi**, Liberte Yayınları, Ankara, 368s.
- BASU, Kaushik; Prasanta K. PATTANAIK ve Kotaro SUZUMURA; (1995), "Introduction", iç. Kaushik BASU, Prasanta K. PATTANAIK ve Kotaro SUZUMURA (Ed.), **Choice, Welfare and Development**, Clarendon Press, Oxford, ss.1-3.
- DREZE, Jean ve Mrinalini SARAN; (1995), "Primary Education and Economic Development in China and India: Overview and Two Case Studies", iç. Kaushik BASU, Prasanta K. PATTANAIK ve Kotaro SUZUMURA (Ed.), **Choice, Welfare and Development**, Clarendon Pres, Oxford, ss.182-241.
- GOULET, Denis; (1997), "Development Ethics: A New Discipline, **International Journal of Social Economics**, 24(11), ss.1160-171.
- İNSEL, Ahmet; (2000), "Özgürlük Etiği Karşısında İktisat Kuramı: Amartya Sen'in Etik İktisat Önerisi", **4. ODTÜ İktisat Kongresi**, İnternet Adresi: [www.http://www.deu.edu.tr/userweb/timucin.yalcinkaya/dosyalar/OZGURLUK%20ETIGI%20KARSISINDA%20IKTISAT%20KURAMI.doc](http://www.deu.edu.tr/userweb/timucin.yalcinkaya/dosyalar/OZGURLUK%20ETIGI%20KARSISINDA%20IKTISAT%20KURAMI.doc), Erişim Tarihi: 14.05.2008.
- KUKLYS, Wiebke; (2005), "Inroduction", iç. Wiebke KUKLYS (Ed.), **Amartya Sen's Capability Approach: Theoretical Insights and Empirical Applications**, Springerlink Verlag, Berlin, ss.9-31.
- KUKLYS, Wiebke ve Ingrid ROBEYNS; (2005), "Sen's Capability Approach to Welfare Economics", iç. Wiebke KUKLYS (Ed.), **Amartya Sen's Capability Approach: Theoretical Insights and Empirical Applications**, Springerlink Verlag, Berlin, ss. 9-31.
- O'NEILL, John; (2001), **Piyasa: Etik, Bilgi ve Politika**, Çev. Şen Süer KAYA, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 318s.

- OSWALD, Andrew J; (1997), "Happiness and Economic Performance", **The Economic Journal**, No: 107, ss.1815-1831.
- RAWLS, John; (2003), **Halkların Yasası: Kamusal Akıl Düşüncesinin Yeniden Ele Alınması**, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 212s.
- SEN, Amartya; (1982), **Choice, Welfare and Measurement**, Basil Blackwell, Oxford, 336s.
- SEN, Amartya; (1983), "Development: Which Way Now?" **The Economic Journal**, 93(372), ss.745-762.
- SEN, Amartya; (1985), **Commodities and Capabilities**, Elsevier Science Publishers, Holland, 130s.
- SEN, Amartya; (1990); **On Ethics and Economics**, Basil Blackwell, Oxford, 131s.
- SEN, Amartya; (1992), **Inequality Reexamined**, Harvard University Press, 207s.
- SEN, Amartya; (1994), **Resources, Values and Development**, Basil Blackwell, Oxford, 547s.
- SEN, Amartya (1999); **Development as Freedom**, Alfred A. Knopf Inc., USA, 366s.
- SEN, Amartya; (2003), Evrensel Bir Değer Olarak Demokrasi, **Liberal Düşünce**, Sayı: 32, ss.5-16.
- SEN, Amartya; (2007), **Die Identitätsfälle**, Verlag C. H. Beck, Germany, 207s.
- SOLMAZ, Zeylüt Hünler; (1997), **İki Adalet Arasında: Liberal ve Komüniteryan Düşüncelerin Çatışma Alanı**, Vadi Yayınları, Ankara, 382s.
- SOLOW, Robert; (1995), "Mass Unemployment as a Social Problem", iç. Kaushik BASU, Prasanta K. PATTANAIK ve Kotaro SUZUMURA (Ed.), **Choice, Welfare and Development**, Clarendon Pres, Oxford, ss.313-322.
- SUDHIR; Anand; (1993), "Human Development in Poor Countries", **Journal of Economic Perspective**, 7(1), ss.133-150.